

UUS EESTI KEELE FONEETIKA KÄSITLUS

Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras. Eesti keele häädus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016. 287 lk.

Seni on eesti keele foneetika huvilisel ja eriti keeleteadust õppival üliõpilasel XX sajandi teisest poolest lähiminevikuni emakeelsete raamatutena kasutada olnud Paul Ariste 1953. aastal ilmunud „Eesti keele foneetika” (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus) koos kordustrükkidega, Mati Hindi 2004. aastal viiendas trükkis ilmunud „Eesti keele foneetika ja morfoloogia” (Tallinn: Avita)¹, 1991. aastal Jüri Valge poolt Kalevi Wiigi soome keelest tõlgitud ja täiendatud „Foneetika alused” (Tartu: Tartu Ülikool ja Turu Ülikool) ning Arvo Eegi 2008. aastal ilmunud esimene osa kolmeosalisena kavandatud, ent pooleli jäänud koguteosest „Eesti keele foneetika” (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Küberneetika Instituut)². Seda pole üleliia palju, millest annab muuhulgas tunnistust foneetikale pühendatud osa puudumine Mati Erealti peatoimetatud kaheköitelisest „Eesti keele grammatikast” (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1993–1995).

Eek iseloomustab oma koguteose eessõnas (lk ix–x) eesti foneetika seisuni: „Mitmed häälikuklassid on põhjalikult uurimata. Kõikehaarava foneetikaraamatu koostamist takistavaid lünki on mujalgi. Vähe teatakse eesti lauseprosoodiast. Süntaktiliste seoste foneetiline uurimine pole õieti veel alanudki. [...] „Eesti keele foneetika” n-ö kiirustav koostamine [on] õigustatav sooviga mitte liigselt üle „normaalaja” pikendada vahemikku eelmise foneetika ilmunisest.”³ Eegi sõnastatud eesmärk

¹ Hindi raamat on süvaõpik üldhariduskoolidele.

² Esimene osa Eegi koguteosest sisaldab lisaks sissejuhatusesele ülevaadet vokaalidest.

³ Ilse Lehiste eluajal püüdsin teda mitu korda ärgitada eesti keele foneetika ülevaate koostamisele, kuid kahjuks tulutult. Või

on nüüdseks täidetud, kuigi paraku mitte tema enese poolt.

Kõne all olevas uues eesti keele foneetika raamatus⁴ on kuus peatükki. Esimeses peatükis kirjeldab Karl Pajusalu eesti keele hääduse erijoonte kujunemist läänemeresoome ja Balti keeleareaalis. Pire Teras annab teises peatükis ülevaate vokaalidest ning kolmandas peatükis konsonantidest. Neljas ja viies peatükk on pühendatud vastavalt eesti keele sõnaprosoodiale, autoriks Pärtel Lippus, ning intonatsioonile, autoriks Eva Liina Asu. Viimase, kuuenda peatüki eesti keele foneetika ja fonoloogia uurimisloost on kirjutanud kahasse Pire Teras ja Karl Pajusalu.

Mõningaid küsimusi tekitab raamatu pealkiri. „Eesti keele seletav sõnaraamat” annab sõnale „häädus” järgmise vaste: „hääliku(te) moodustamine kõneelunditega, hääldamine, artikulatsioon”.⁵ Teatavasti jaotatakse foneetikat tavaliselt kolmeks: artikulaatorne ehk hääldusfoneetika, akustiline foneetika ja tajufoneetika. Pealkiri justkui viitaks sellele, et raamat keskendub põhiosas artikulaatorsele foneetikale, aga nii see ei ole. Vokaalide ja samuti konsonantide käsitlus sisaldab artikulatsiooni kõrval sellega võrreldavat ülevaadet ka akustilisest ja tajufoneetikast. Kas autorid on püüdnud sõna „foneetika” pealkirjast puudumisega vältida kokkulangevust Ariste, Hindi ja Eegi raamatute pealkirjadega? Praegune tulemus ei ole võib-olla siiski kõige parem, kus potentsiaalse lugeja jaoks peitub pealkirja taga märksa enam, kui see töötab. Nõustutagu, et näiteks eesti

malik, et tema keeldumise põhjustele viitab äsja toodud tsitaat Eegilt.

⁴ Raamat on teine köide seeriast „Eesti keele varamu”, mille peatoimetajaks on Helge Metslang. Kokku on kaheksaköitelisena kavandatud sarjas tänaseks ilmunud kolm köidet.

⁵ <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=h%C3%A4%C3%A4ldus&F=M> (26. VIII 2017).

keele fonoloogia uurimisloos ülevaade ei haaku hääldusega kuigi otseselt.

Raamatu segmentaalfoneetikale pühendatud osas torkab silma vokaali /õ/ käsitus, mille foneetiline ambivalentsus on üldiselt tuntud. Lk 61 loeme: „/õ/ võib häälduda nii keskkõrge kui ka kõrge tagavokaalina.” Mõned aastad tagasi aga on Asu ja Teras väitnud: „The unrounded back vowel /ɤ/ can be realized depending on the speaker as a mid back vowel [ɤ], a close back vowel [u] or a mid central vowel [ə].”⁶ Näeme, et üks /õ/ hääldamise variante on raamatust välja jäänud, ja pole päris selge, miks. Kas pärast 2009. aastat on selles küsimuses selgunud midagi varasemast erinevat? Ka Mati Erelti, Tiiu Erelti ja Kristiina Rossi „Eesti keele käsiraamat” (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997) muide väldib /õ/ liigitamist tagavokaaliks, kasutades võimalikult neutraalset formulatsiooni („/õ/ on tagavokaalidest tublisti eespoolsem”) ning asetades selle ees- ja tagavokaalide teljel eraldi, kuid pealkirjastamata kategooriasse.⁷ Mis oleks *mid central vowel*’i vaste eesti keeles? Keskkõrge keskvokaal?⁸

Nimetan paari asja, mille puudumine raamatus häirib. Esimene on rahvusvahelise foneetilise tähestiku (IPA) tabel (diagramm). IPA transkriptsioon ei ole Eestis olnud laiemalt kasutusel. On hea, et seda raamatus rakendatakse, kuid aeg-ajalt tekib vajadus kirjapandut võrrelda IPA tabeliga. Viimast tuleb siis praegu otsida veebist. Teine on nimeregister, mille vajadust ehk pole tarvis põhjendada. Kolmas on kõnetrakti skeem. Ilma selleta on eriti just konsonantide kirjeldust tihti keeruline jälgida. Neljas on jooniste ja tabelite loetelu, millest niisugust tüüpi raamatus oleks lugejale abi.

Pisut norimist pisiasjade kallal. Jooniste allkirjad ei ole mõnikord piisavad. Nt joonis 4.1 nõuab nuputamist

⁶ E-L. Asu, P. Teras, Illustrations of the IPA: Estonian. – Journal of the International Phonetic Association, kd 39, lk 367–372.

⁷ <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=2&p1=5> (27. VIII 2017).

⁸ Nii Ariste raamatus ongi (lk 67).

taipamaks, et lühendi 2PK all peetakse silmas sõna teist silpi, mis on pikk ja kinnine. Jooniste 4.1–4.3 all ei nimetata, et tegemist on paralleelselt esitatud ostsillogrammide (mida tänapäeval nimetatakse ka sonogrammideks) ja spektrogrammidega. Joonisel 4.11 on erinevaid kõveraid tähistavad sõnad sattunud üksteise otsa ning on sellisena halvasti loetavad, kui üldse. Viidete vormistamine tekstis pole järjekindel. Lauselõpuline viide esineb mõnikord enne punkti (nt alajaotuse 4.4.8 viimane lause), mõnikord pärast (nt alajaotuse 4.4.9 viimane lause). Hea tava nõuab, et veebiviidetele lisataks ka kuupäev, mil neid vaadati; seda alati tehtud ei ole (nt lk 128). Nendest pisiprobleemidest aida- nuks vabaneda nõudlikum toimetamine.

Millised on Wiigi ning Asu, Lippuse, Pajusalu ja Teras raamatute kui kahe kõrgkooliõpiku vahelised erinevused? Wiigi käsitus üldiselt ei ole ühegi keele keskne, kuigi autor toob näiteid soome keelest võib-olla rohkem kui teistest keeltest ning sellesse on originaaliga võrreldes juurde kirjutatud eesti kvantiteedisüsteemi puudutav osa. „Eesti keele hääldus” on eesti keele foneetika ülevaade *par excellence*. Sellisena need kaks raamatut täiendavad teineteist, eriti kui pidada silmas õppetööd: Wiigi teoreetilisele üldkäsitlusele järgneb Asu jt põhjalik sissevaade eesti keele foneetikasse. Viimase sissejuhatuses on sedastatud, et „raamat on mõeldud [ka] laiemale haritlaskonnale” (lk 5), milles julgeksin küll kahelda — üsna spetsiifiline on raamatu tekst praeguselgi kujul. (See ei ole etteheide.)

Thomas Kuhni „Teadusrevolutsioonide struktuuri” (Tartu: Ilmamaa, 2003) järgi võib normaalteaduseks nimetada teadlaste igapäevast tegevust vaatluste ja katsete sooritamisel. See tegevus leiab aset mingi teooria ehk paradigma raamides, mille postulaate tavaliselt kahtluse alla ei seata. Ent uute teaduste kumulatsioon viib varem või hiljem vajaduseni vahetada üks paradigma teise vastu, mis seletab kogunenud uusi teadmisi paremini kui vana. Nii leiab aset teadusrevolutsioon.

Keeleteaduse harude seas meenutab normaalteadust kõige rohkem foneetika, mida Ilse Lehiste on kunagi nimetanud kõnefüüsikaks. Foneetika käsitluse kirjutamisel varitseb autorit kaks ohtu. Esiteks, foneetiliste teooriate loomine võib fonoloogia tugeva mõju tõttu muuta empiiriliste teadmiste suhtes liialt kaugeks. Nii võivad areneda aastatepikkused vaidlused, millel pole lõppu senikaua, kuni piisav empiiriline alus neid ei toeta. Teiselt poolt võib foneetika käsitlemine muutuda vaatluste ja katsete tegemisel saadud üksiktulemuste loetlemiseks, mida piisavalt ei raamista ükski teooria.

Kolleegi küsimusest ajendatuna ning samuti silmas pidades, et kvantiteedi uurimisele on eesti keele foneetikas pühendatud kõige enam tähelepanu, püüdsin raamatu teksti alusel kokku panna puslet kui vastust küsimusele, mis on välde. Sain järgmise tulemuse. „on keeli, kus on lingvistiline **pikkuskategooria**. Seda nähtust võib [---] nimetada **kvantiteediks** [---] Üldiselt võib terminit *välde* pidada termini *kvantiteet* eestikeelseks vasteks, kuid eesti foneetika traditsioonis on tavaks

mõistega **välde** tähistada kolme kvantiteedikategooriat, mis toimivad pigem segmendiüleselt [---] välde on morfoloogilises süsteemis regulaarselt kasutatav distinktiivne tunnus, mis eristab näiteks teatud sõnatüüpide genitiivi ja partitiivi vorme [---] foneetilised eksperimendid on näidanud, et pigem on **välte domeen kõnetakt** ehk rõhuline ja sellele järgnev rõhutu silp” (lk 131–133, paksu kirja ja kursiivi kasutamine originaalis). See on minu arvates ilus välte määratlus, milles teooria ja empiirilised teadmised on omavahel tasakaalus.

Tänapäevane ülevaade eesti keele foneetikast, autoriteks kolm noorema põlve foneetikut ning üks eesti keele ajaloo ja murrete eriteadlane, on nüüd olemas, mille üle pole võimalik jätta rõõmustamata. Teras kaitstes oma doktori-väitekirja 2003. aastal Tartu Ülikoolis, Asu 2004. aastal Cambridge'i ülikoolis ning Lippus 2011. aastal Tartu Ülikoolis. Kõige selle taga on paljuski Karl Pajusalu sihipärane tegevus – alates 2000. aastast professorina – foneetika arendamisel Tartus.

JAAN ROSS